

FOLKLOR ÇALIŞMALARININ 100. YILINDA “FOLKLOR-MİLLİYETÇİLİK” İLİŞKİSİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Some Thoughts About Nationalism and Folklore in the a Hundred'th Century of Folklore Studies

Doç. Dr. Ruhi ERSOY*

ÖZ

Folklorun müstakil bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasında milliyetçiliğin önemli bir motivasyon kaynağı olduğu bilinen bir gerçektir. Türkiye’de folklor çalışmalarının birinci asrı tamamlanırken folklorla milliyetçilik arasındaki bu besleyici ilişkiye bakıldığında Türkiye’de, folklorun kurumsallaştığı Batı’dan farklı bir seyirde olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, folklor çalışmalarına yön veren milliyetçilik fikrinin Batı’da ve Türkiye’de farklı şekilde ortaya çıkması ve gelişim göstermesidir. Coğrafi keşiflerle birlikte sömürgecilik hareketleri, milliyetçilikle birlikte Batı’da ulus devletlerin ortaya çıkması, milliyetçilik fikrinin Batı’da kökleşmesi, kapitalizm ve küreselleşme çizgisindeki ilerleme, folklor çalışmalarına da yön vermiştir. Batı’da öncelikle ötekini tanıma merakı olarak ortaya çıkan halk bilgisi konusundaki farkındalık, daha sonra kendini tanıma sürecini doğurmuştur. Ancak Batı’da milliyetçilik fikrinin, ekonomik genişlemeyle birlikte aldığı durum, folklor çalışmalarını da bu sınırların ötesine geçirmiştir. Batı’da folklor çalışmaları milliyetçilikten beslenen siyasal stratejilerinin bir aracı olarak tekrar ötekini tanıma amacına yönelmiştir. Bu sürecin en sistematik durumu olarak oryantalizm ortaya çıkmıştır. Türkiye’de de folklor çalışmaları milliyetçilik fikri ekseninde doğmuş ve gelişmiştir. Ancak milliyetçilik Türkiye’de kendini koruma refleksi olarak ortaya çıktığı için, Batı’daki gibi ötekine hükmetme güdüsüne dönüşmemiştir. Bu çalışmada, söz konusu bu çizilen çerçeve kapsamında konu irdelenecek, folklor ve milliyetçilik arasındaki ilişki, Batı’yla mukayese edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Folklor, milliyetçilik, kültür endüstrisi, medya, oryantalizm

ABSTRACT

It’s a fact that nationalism is an important source of motivation in the appearance of folklore as a self-contained branch of science. While the folklore studies are completing it’s first year in Turkey when the relationship between the folklore and nationalism, it’s understood that folklore has a different structure from the west where it is institutionalised. This is because the folklore that drive the emergence of the idea of nationalism and the development of the west and Turkey showing different ways. Together with the geographical discoveries, colonial movements, nationalism and appearance of the nation states in the west, the idea of nationalism which is rooted in the west, capitalism and globalization progress in the tradition has given way to the folklore studies. In the west, the recognition of the emerging interest, the awareness of public information then has led the process of self-recognition. However, the idea of nationalism in the west, the situation with the economic expansion has caused folklore studies to reach beyond the borders. In the west, the political strategies of folklore studies as a means of nationalism fed back turned to the purpose of recognition of the other one. Orientalism of this process has emerged as the most systematic form. In Turkey, the idea of nationalism was born and developed in the axis of folklore studies. However, since nationalism in Turkey has emerged as a reflex of self-preservation, it hasn’t been turned into motive to dominate the other. The framework will be examined within the scope of this study and the relationship between folklore and nationalism will be tried to be compared with the west.

Key Words

folklore, nationalism, cultural industry, media, orientalism

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi, ersoyruhi@yahoo.com

Avrupa'nın başlangıçta ekonomik gerekçelerle ortaya çıkan diğer coğrafyalarla münasebeti, ötekini tanıma çabasından bir adım sonra kendini tanıma ve millî kimlik ikame etme sürecine dönüşmüştür. Bu süreç Batı'da milliyetçilikle folklor çalışmaları arasında da doğal bir etkileşimi ortaya çıkarmıştır (bkz. Dorson 2006: 25-32). 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde folklor ve milliyetçilik arasındaki bağ koparılamaz gibi görülmekteydi. Hem Doğu'da hem de Batı'da folklorun milliyetçilikle olan ilişkisini yorumlayış biçimi benzerdi. 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bu haliyle devam eden folklor milliyetçilik ilişkisi, dünya savaşlarıyla biçimlenen yeni dünya dengeleriyle birlikte yeni ve pek çok eski folklorcuyu derinden sarsan bir hâl almaya başladı. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından Doğu ve Batı medeniyetleri arasında folklorla bakış bağlamında ciddi bir algı dönüşümü yaşandı. Bu algı dönüşümü kültür ikliminin de çehresini değiştirdi. Avrupa'da folklorun bir disipline dönüşme sancısından da evvel folklor teriminin yerleşme sürecinde de milliyetçi bir dirilişin izlerini sürmek mümkündür. Kendi içerisinde bir dönüşüm yaşayan folklor terimi daha sonraki dönemde kültür endüstrisinin bir yakıtı olarak algılandı ve bu mirasın değerini ortaya çıkartan ve kapitalizmin tüketim ruhunu besleyen bir araca dönüştü. Bu durum Avrupa'da folklor ürünlerinin yaşayan bir mirasa dönüşmesini sağladı. Oysa ilginç bir biçimde dünyanın diğer cephesinde, Doğu'da dondurulup müzelelere ya da arşivlere konulan bir entografik malzeme olarak görülen folklor, kendi iç dinamiklerince ötekileştirile-

rek eskiye ait bir nostalji malzemesi olmaktan öteye gidememiştir. Bunu yaparken aslında Avrupa'nın aksine folklor ve milliyetçilik arasındaki bağı sıkı sıkıya korumuştur. Ancak Doğu, folklor ve milliyetçilik ilişkisine sımsıkı tutunmuş bir halde 21. yüzyılı karşılarken kuşkusuz aklına kendi entelektüel tarafından kargışlanacağı gelmemiştir. Elbette Doğu ile Batı arasındaki bu paradoks ve özellikle de milliyetçilik folklor ilişkisi bağlamından bakıldığında folklorun gelişim evrelerini de her iki kültür dairesinde de kendi ruhuna uygun olarak dönüştürmeyi başarmıştır. Bu makalede de folklor ve milliyetçilik arasındaki ilişki öncelikle yukarıda zikredilen dinamikler göz önünde tutularak yeniden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Milliyetçiliğin Batı'da ve Türkiye'deki algılanış biçimleri ortaya konularak, bu algılamaların folklor çalışmalarına etkisi üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi kavramlar üretildikleri dönemin sosyo-kültürel yapısından bağımsız olarak düşünülemez. Özellikle sosyal bilimlerde kullanılan kavramlar için bu husus dikkate alınmalıdır. Mustafa Özcan'ın da ifadesiyle "bir kavram ortaya çıkmadan önce o kavramın ifade ettiği olayın ortaya çıkması" gerekmektedir (Özcan 2001: 1). Bu açıdan bakıldığında bugün Batılı anlamda kullanılan demokrasi ve milliyetçilik gibi kavramlar, Batı'daki tarihî devir, siyasi, sosyal ve ekonomik olayların ürünü olduğu görülecektir. Dolayısıyla milliyetçilik denildiğinde, kelimenin geri planında var olan anlam derinliği ve olaylar bütünü de akla gelmektedir. Bu çerçevede milliyetçilik kavramının, Batı toplumunun

özellikle de Fransa'nın tarihî dönemleriyle doğrudan ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Bu yüzden Batı'da milliyetçilik akımının sosyal bilimlere ve özellikle de folklorla etkisi, Türkiye'den farklı bir boyutta gelişim göstermiştir.

Tarihçilerin bugünkü anlamda milliyetçiliğin doğuşu olarak gösterdiği olaylar arasında Amerika'da bağımsızlığın ilânı (1776), Fransız İhtilâli (1789 ve 1792) ve Fichte'nin Alman milletine nutku zikredilir... Rousseau, Herder, Fichte, Korais Mazzini'nin milliyetçi çizgisini takip edenleri "otonomi", "birlik" ve "kimlik" kavram ve ideallerini savunmuşlar ve bu kavramlar Avrupa'daki milliyetçi hareketlerini oluşturmuştur (Özcan 2001: 2). Söz konusu bu kronolojik zemin üzerinde şekillenen milliyetçiliğin, Batı'da üç aşamalı olarak gelişim gösterdiği görülmektedir. İlk aşamada özellikle kimlik kavramının ağırlık kazanmasıyla birlikte Batılı anlamda ulus ortaya çıkmıştır. İkinci aşamada milliyetçilik, sömürgecilik hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Aydın 2012: 416-419). Ekonomik alt yapısı gelişen devletler, dış dünyaya açılarak başka coğrafyaları yer altı ve yer üstü kaynaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Bu sürecin sistematik anlamda oryantalizmi (bkz. Sait 1998) doğurduğu ve sömürgeci Batılı devletlerin doğu toplumlarını her anlamda tanıma çabalarının ortaya çıktığı görülmektedir. Milliyetçilik Batı'da üçüncü aşamada büyük savaşların ortaya çıkmasına ve bunun sonucunda da A. Hitler, B. Mussolini gibi liderlerin doğmasına neden olmuştur (Aydın 2012: 417). Ekonomik milliyetçilikten, siyasi milliyetçiliğe

dönüşen (Karaca 2012: 395) ve milliyetçilik ekseninde Batı'da ortaya çıkan bu üç aşamalı süreç, folklorun da gelişim seyrine yön vermiştir (Castells 2007: 506). Söz konusu bu duruma dair M. Öcal Oğuz şu yorumu yapar:

"Hitler Almanya'sı ile Stalin Rusya'sı, folklorun 19. yüzyıldaki bu uluslaşmacı ve kurucu işlevini çok ideolojik biçimlerde bozmuşsa da, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan Uygulamalı Halkbilimi, 20. yüzyıl toplumunun karşı karşıya olduğu sanayileşme ve küreselleşme süreçlerinde millî ve yerli kimliklerin kendi olma eğilimlerini destekledi." (Oğuz 2010: 44).

Folklor ve millî kimlik arasındaki münasebetin hangi seviyede olduğunu tespit edebilmek için Batılı araştırmacılar 19. yüzyıldan itibaren taşraya yönelip köy hayatını incelemeye başlamışlardır. 19. yüzyılda ortaya çıkan dünya savaşlarında özellikle İtalya, İspanya ve Almanya'da folklorun siyasî amaçlarla kullanıldığına şahit olunur. Aynı durum Sovyetler Birliği ve Çin gibi komünist ülkeler için de söz konusudur (Temur 2011: 1).

Folklor ve ideoloji ilişkisi üzerine teorik ve Kırgızistan örneği üzerine bir tez yapan Nezir Temur, "Sovyetler Birliği dönemindeki milliyetler politikası çerçevesinde uygulanan kültür politikalarının bir uzantısı olan folklor ve dil politikaları söz konusu dönem içinde muhtelif devirlerde değişik biçimlerde tezahür etmiştir. Dil ve folklor çalışmaları hâkim ideolojinin tesirinden kurtulamamıştır. Dil alanında Sovyet politikalarının hedeflediği amaçlara ulaştığı söylenebilir."

şeklinde bir sonuca ulaşmıştır (Temur 2011: 208).

Coğrafi keşiflerin başlamasıyla birlikte sömürgecilik hareketlerine girişen Batı ise dış dünyaya açılmış ve bu yolda folklor çalışmalarını da o dünyayı tanımak maksatlı olarak kullanmıştır. Sömürgecilik faaliyetlerinin Batı'da biriktirdiği ekonomik enerji bir adım sonra kapitalizmin de alt yapısını oluşturmuştur. Kapitalizmle birlikte gelen küreselleşme süreci de Batı'da folkloru ve folklor çalışmalarının ortaya koyduğu neticeleri yeni bir boyuta taşımıştır.

Kapitalizmin gücünden beslenen süreç, kültür ekonomisini doğurmuş ve Batı, öteki olanı tanıma amacıyla folkloru kullanma noktasından, kendini kültür kodlarını ve ulusal kalıtlarını kapitalist ekonomik yapıyla entegre ederek, dünyanın geri kalanına pazarlama ve Batı eksenli bir kültür iklimi yaratma yoluna gitmiştir. Bu süreç, Batı'da folklorla milliyetçilik arasındaki ilişkiyi, kapitalizmin küreselleşmeyle¹, kültür ekonomisine ve akabinde de medya kültür ilişkisi gibi karmaşık yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Özdemir 2012). Söz konusu bu karmaşık ilişki ağı aynı zamanda her milletin kendi ulusal kalıtının küreselleşmesine de neden oluşturmuştur. Oğuz'a göre ise, bir ulusun veya ülkenin kimliğini oluşturan, tanımlayan, destekleyen veya gösteren, bir ulus veya ülkenin "diğer" veya "öteki" olarak gördüğü uluslar veya ülkeler karşısındaki farklılığı ve maddesel varlıkları "ulusal kalıt" kavramının kapsamı içinde (2001: 6) değerlendirilmektedir.

Batılı anlamda milliyetçiliğin or-

taya çıkışı, Batı toplumunda geçirdiği üç aşama ve bu sürecin folklor çalışmalarına etkisi, Avrupa'da ve daha sonra da Amerika'da yukarıda kısaca ifade edildiği şekilde olmuştur. Öte yandan Türkiye'de, hem milliyetçilik kavramına hem de milliyetçilik-folklor ilişkisine bakıldığında Batı'dan farklı bir sürecin işlediği görülmektedir (Karaca 2012: 394-401).

Batıyla mukayese edildiğinde, milliyetçiliğin Türkiye'de sömürgecilik hareketlerinin fikri temeli olarak kullanılmadığı görülmektedir. Aynı şekilde sömürgecilikle kapitalizm, kapitalizmle küreselleşme arasındaki doğrudan ilişki Türkiye'de tarihi, ekonomik ve siyasi yapı olarak ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla aynı durum milliyetçilikle folklor çalışmaları arasındaki ilişki açısından da geçerlidir. Türkiye'de folklor çalışmaları Batı'da olduğu gibi sistematik anlamda sömürgeciliğin bir aracı olarak ötekini tanıma faaliyetine dönüşmemiştir. Yine Batı'da olduğu gibi folklor, kültür ekonomisini beslemek ve diğer toplumlara hem ekonomik hem de kültürel anlamda etki altına alacak bir silah olarak kullanılmamıştır. Bu durum Türkiye'de yaşanan sürecin farklı dinamiklerden beslenmesiyle ilgilidir. Söz konusu milliyetçilik fikrinin Türkiye'de şekillenmesi ve Batı'dan farkı konusunda Özcan şu tespitte bulunur: "On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçilik, Türk siyasi ve entelektüel liderlerinin birçoğu tarafından milli bir ülkü ve ilke olarak benimsenmiş, halka mal olmuştur. Türk anayasa ve kanunlarında yer almıştır. Milliyetçiliğin Batı'daki ve

Türkiye'deki anlam ve itibarı" (2001: 5) farklı seyretmiştir.

Bilindiği gibi Avrupa'da folklorun müstakil bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasını hazırlayan sebepler coğrafi keşiflere kadar uzanmaktadır. Avrupa toplumunun bünyesinde önemli değişikliklere neden olan coğrafi keşifler sonrası ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketleri, önemli zihinsel dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Türkiye'de ise folklor ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi kuramsal perspektiften sorgulayan pek çok araştırmacının ilklerinden olan Dursun Yıldırım, bu zihniyet dönüşümlerinden bahsederken özellikle romantizm düşüncesinin kendisine geniş yer bulmasıyla birlikte halk hayatına karşı ilginin arttığını ve "millet" olgusu içerisindeki bütün unsurların kaynağı halk hayatında aranmaya başlandığını belirtir. Fransız İhtilaliyle birlikte millet ve milliyetçilik kavramlarının gelişimine paralel olarak Osmanlı toplumunda da bu durumun klasik yapı içinde yeni boyutlar kazanıp millet, milliyetçilik gibi konuların (1994: 2-15) aydınlar ve diğer imparatorluk mensupları arasında tartışmaların başladığına dair tespitlerde bulunur.

Bununla birlikte Avrupa'da folklor çalışmalarının gelişiminde ekonomik şartların iyileşmesi toplumsal bilincin artması belli bir eğitim düzeyine ulaşılması seküler alanı daha güçlü kılmış, skolastik anlayışa karşı aklın iktidarı, entelektüel merak ve kendi mazilerine ilgi, din ve mezhep merkezli anlayıştan milliyet merkezli anlayışa doğru tekâmül eder. Söz konusu bu tetikleyici gelişmeler Avrupa'nın kendi "soylu vahşi" ruhunu ortaya çıkarma

arzusunu doğurmuştur. Avrupa'da, yeni kıtanın da keşfiyle başlayan ötekine olan merak, bir bilim dalı olarak folklorun 19. yüzyılda Avrupa'da doğuşu ve gelişiminin zeminini oluşturmuştur (Oğuz vd. 2010: 3-4).

Araştırmacılara göre Avrupa'da folklor çalışmalarının doğuşu ile ümet veya imparatorluk organizasyonları içindeki toplumların millet olma bilincini yükseltmeye başlamaları arasında doğrudan ilişki vardır. Emeviler (661-750) döneminden başlayan ve Mevâli vb. kavramlar etrafında gelişen asabiyeye dayalı üstünlük ve egemenlik tezlerinin doğu halklarında yarattığı kavim bilinci dışarıda tutulursa, Avrupa'da millet bilincinin ortaya çıkışı, 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra Keşifler Çağında ve sonrasında ortaya çıkan Reform, Rönesans, Romantizm ve Aydınlanma süreçlerine bağlıdır (Oğuz 2010: 37). Avrupa'da coğrafi keşiflerle birlikte başlayan süreç kendi aydın sınıfını oluşturmuş ve bu durum, önce Amerika ile uzak doğu halklarını, daha sonra da kendini tanıma arzusuna dönüşmüştür.

Avrupa'da fikrî zemin üzerinde bir disiplin haline gelen folklorun, Türkiye'deki gelişiminin de yine millet ve milliyet olguları ekseninde oluştuğu araştırmacılar tarafından gözlemlenir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle "millî bir dilin oluşturulması ihtiyacı" doğal olarak halk bilgisi metinlerine olan ilgiyi arttırmıştır. Ancak bu ilgi artışının folklorun önemini kavrama hususunda yeterli olmamakla birlikte bir başlangıç noktası olduğu tespitinde bulunulmuştur (Başgöz 2011: 1535-1547). Öte yandan Türki-

ye'deki folklor ve milliyetçilik arasındaki bağın tarihçesi hakkında Yıldırım şu tespitlerde bulunur:

“Türkiye’de folklorun bir ilim şubesi olduğu eldeki bilgilere göre 1900’lü yıllarda anlaşılmıştır. Bu bir tesadüf değildir. Hadise bu yıllarda gerçekleşmeye ve yayılmaya başlayan Türkçülük hareketi ile organik biçimde bağımlıdır. Türkçü düşüncenin gelişmesiyle beraber buna paralel olarak Türk folkloruna yer veren gazete ve mecmuaların sayısında artış olur. Gerçi yazıların tamamı doğrudan folklor yazıları değildir; ama ilgili olanların yanı sıra bunlarda da yer alan bilgiler, folklor araştırmaları tarihimiz açısından kıymet taşır. Gazete ve mecmualarda yer alan yazıların ötesinde hikâye, destan, atalarsözü, fıkra türlerine ve âşık şairlere ait eserleri ihtiva eden kitapların sayısında da bir çoğalma olur.” (1994: 2-15).

Yıldırım’ın Türkiye’deki folklor çalışmalarını beş ana başlık altında sınıflandırırken ikinci evreye verdiği “Türkçü devre (1908-1920)” ismi, onun Milliyetçilik ve folklor arasında kurduğu ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Yıldırım’ın folklor çalışmaları ile Türkçülük hareketi arasında kurduğu organik bağ dönemin ruh iklimi düşünüldüğünde son derece mantıklıdır. Bu düşünce daha sonra pek çok araştırmacı tarafından da benimsenmiştir. Bu kapsamda Türkçülük akımının Türk dil ve kültür varlığına olan ilgiyi arttırdığı ve bu ilginin folklor çalışmalarını beslediği de (Öztürkmen 2006: 21) ifade edilmiştir. İlhan Başgöz2 de bu ilişkinin başlangıçta folklor çalışmalarını desteklediğini belirtmekle birlikte daha sonraki dönemlerde folk-

lor çalışmalarının milliyetçilik fikrinin beslenme kaynağı olduğuna dair görüşler öne sürerek “Avrupa’da İslam öncesi Türk tarihi ve dili hakkındaki çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu azınlıkları arasındaki milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleri, 1908 reformunun başarısızlığı, Osmanlı birliği için yapılan son bir çağrı ve Alman emperyalizminin etkileri gibi bütün bu gelişmeler Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında katkıları olmuştur. Sonunda Türkler, Müslüman olmalarının ötesinde ayrı bir kimliğe de sahip olmalarının gerekliliğini fark ettiler” (2011: 1535-1547) şeklinde tespitlerde bulunur. Bu tespitlerden de anlaşılacağı gibi Avrupa’daki gelişmelerin, Fransız İhtilali sonrası yoğun olarak Osmanlı Devleti sınırları içerisinde de yansımaları olmuştur. Bu çerçevede milliyetçilik fikrinin etkisiyle folklor çalışmaları Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıklar için bir kimlik inşasına dönüşmüştür. Azınlıkların ayrışmasına neden olacağı endişesiyle devlet söz konusu çalışmalara ilk etapta mesafeli durmuştur. Dağılmayı önlemek için izlenen bütünleştirici politikalar bunu gerektirmiştir. Ancak ilerleyen süreçte Osmanlıcılık, İslamcılık fikirlerinin bir anlamda çökmesi ve Türkçülüğün ağırlık kazanması bu tutumu değiştirmiştir (Üçüncü 2008: 551-576). Tutum değişikliğine neden olan en önemli olaylar Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşından Osmanlı’nın büyük kayıplar yaşamış olmasıdır. Osmanlı Devletini bir şekilde kurtarmak, mevcut durum muhafaza edilemese de daha uygun bir başka durum oluşturmak Osmanlı aydınının misyonu haline gelmiştir. Aydınlar Osmanlıcılık,

İslamcılık ve Türkçülük politikaları arasında, devleti kurtarma kaygısıyla uzun bir tereddüt dönemi geçirmişlerdir. İlk zamanlar devletin yıkımını hızlandıracağı endişesiyle soğuk bakılan Türkçülük, Balkan Savaşı'ndan sonra uygun bulunmuş, bir politik kurtuluş reçetesi halini almıştır (Dündar 2008: 29). Aynı şekilde Niyazi Berkes de “elde kalan unsur” önermesinden ziyade, hilafet ve saltanatı koruyarak savaş sonrası sorunu çözümüleme fikrinin aydınları Türklere yönelttiğini söyler. Çünkü Osmanlı ile soy birliğine sahip olan unsur Müslüman Türklere aittir. Bu zamana kadar pek de önemli bir unsur sayılmayan Türklere üzerine yoğunlaşma fikri böylece doğmuştur (Berkes 2010: 320).

Söz konusu bu fikri zeminle birlikte özellikle Tanzimat'tan sonra Batı ile daha yoğun bir ilişki içerisine giren Osmanlı aydını, halk, millî dil ve edebiyat konusunda daha bilinçli hareket etmiştir. “Tanzimat'tan takriben 200 yıl önce yukarıda belirttiğimiz saikten hareketle Avrupa'da başlayan Türkoloji araştırmaları sayesinde ortaya Türk kültür ve medeniyeti ile alakalı mühim bir külliyat konulduğu görülmektedir. Fakat Osmanlı münevveri haber mahiyetinde dahi olsa bu birikimle alakalı bilgi sahibi değildi. Yeni fikir cereyanları karşısında müesses nizamı dönüştürüp yeni şartlara uyarlayacak yeterli entelektüel birikimin olmayışı burada önemli bir etkendir.” (Üçüncü 2008: 551-576).

Arzu Öztürkmen'in de ifade ettiği gibi; esasen Türk folkloru ile ilgili dikkati çeken ilk araştırmalar ve yayınlar da yabancı halkbilimciler tarafından yapılmıştı. Trakya ve Anadolu'dan

derlediği halk edebiyatı malzemesini 1899'da yayınlayan Ignacz Kunos ve Karagöz gölge tiyatrosu üzerine yazan George Jakop, Türklere üzerine erken dönem folklor araştırmalarına katkıda bulunmuş önemli isimlerdi (Öztürkmen 2006: 24).

Türkiye'de folklorun bir bilim olarak ele alınması gerektiği ise, Türkçülük hareketlerinin de etkisiyle 1900'lü yılların başında anlaşılmıştır. Nitekim folklor, bağımsız bir araştırma sahası olarak Osmanlı'nın gündemine “dil”, “millet”, “vatan” ve medeniyet” kavramlarıyla eşzamanlı olarak girdiği (Öztürkmen 2006: 219) daha önce de belirtilmiştir. Özellikle Türk kültürünün korunması ve yaşatılması için 1908'de kurulan Türk Derneği bu anlamda öncülük görevini yürütmüştür. Bu derneğin çıkardığı ‘Türk Derneği Mecmuası’, Türk halkbilimi çalışmalarını hususunda atılan ilk şuurlu adım olarak ele alınabilir.

Yıldırım'a göre, Türkçülüğü kültür planında yaymaya çalışan Ahmet Vefik Paşa'nın eserleri, ‘millî şuur’u uyandırma açısından olduğu kadar, Türk folklor araştırmaları yönünden de (1998: 50) çok önemlidir. Folklorun bir disiplin olarak şekillenmesinde Türkiye'de Ziya Gökalp, Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Mehmet Fuat Köprülü'nün üstlendiği misyonun önemi bilinen bir gerçektir (Öztürkmen 2006: 25-30). Özellikle Ziya Gökalp ve arkadaşlarının J.G Von Herder'in kendi milletinin bütünlüğünü sağlamak amacıyla 18.yüzyıl sonlarında vermiş olduğu fikri mücadeleyi, 20. yüzyıl başlarında Türk milleti gerçekliğini ortaya koymak ve korumak için bir fikri mücadeleye örnek olarak ele

almışlardır (Yıldırım 1994: 2-15). Bu süreç Türk halk kültürü zemininden Türk milleti gerçeğini ortaya çıkarmayı amaçlamış ve doğal olarak folklor çalışmalarını beslemiştir.

Ziya Gökalp'ın ve bu çığırdan yürüyen Millî Edebiyat akımının görülebilir amacının, çöken imparatorluğun enkazından Batı ve Kuzey Avrupa'daki folklor ve milletleşme örneklerinden esinlenerek Türk millî kimliğine katkı sağladığı gözlemlense de Oğuz'a göre I. Dünya Savaşı sonunda fiilen yıkılan İmparatorluk sonrasında sultanlığın, hilafetin ve Osmanlı toprak düzeninin kaldırılması, Fransız İhtilâlî'nin etkilerinin doğal sonuçları olarak görülse de, bu yapılaşmanın en önemli kültürel kodlarını ümmet öncesi tarihe, mitolojiye ve köye vurgu yapan folklor hareketine bağlı Orta ve Kuzey Avrupa milletleşmesi oluşturmuştur (2010: 39).

Fuat Köprülü "Yeni Bir İlim, Halkiyat: Folk-lore" başlıklı yazısında folklorun Avrupa'da ortaya çıkışının ve daha sonra da bizde neden bir disiplin olarak vücut bulması gerektiğinin gerekçeleri üzerinde dururken öncelikle Köprülü "asrımız milliyet asrı" (Oğuz vd. 2010 içinden Köprülü 1914) diyerek folklor disiplinini batıda ortaya çıkaran ve müstakil bir bilim dalı haline getiren fikrî geri planı ortaya koymuştur. 19. yüzyılın ruhunu milliyetçilik olgusuyla ifade eden Köprülü, Türkiye'de yeni şekillenmeye başlayan folkloru bakışını da belirginleştirmiş olmaktadır. Zira aynı yazıda Köprülü folkloru, milletin oluşabilmesi için milliyetin belirlenmesi ve millî kültür unsurlarının tespit edilip korunması vazifesini biçerek şu tespitlerde bulunur:

"İnsan milliyetperver olabilmek için evvelâ kendini milletinin anasır meşalesini yani tarihini, coğrafyasını, içtimaiyatını, lisanını, edebiyatını bilmelidir. Tarihi olmadan, lisan ve edebiyatı bilinmeden nasıl bir millet teşekkül edeceği cidden câyi sualdir. Balkan milletleri Rumeli'yi kendi aralarında taksim için münakaşa ederlerken yalnız silâhla değil, bir takım delâil tarihiye, lisanîye ve insaniye ile de mücehhez idiler: "Folklor" tetkikatı onlara birçok noktalarda delil ve rehber oluyordu. "Folklor" tettebbüatı için teşekkül eden cemiyetler halkın şarkılarını, masallarını, mesellerini, âdetlerini, itikatlarını, yer yer kayıtlı zaptederek o milletin ruhiyatına, tarihine, dinine, içtimaiyatına yakından vakıf oluyorlar. Bu suretle lisan ve an'anat zinde kalıyor. Yani o milletin varlığı bütün beşeriyete ispat ediliyor." (Köprülü 1914).

Köprülü'nün bu ifadesi, halk kültürü unsurlarını millî varlığın delilleri olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla folklor bu delilleri tespit etmekle mükellef bir disiplin görevi görmelidir.

Tespitlerde de görüldüğü üzere "Gökalp ve Köprülü tarafından kurgulanan romantik-milliyetçi akım" (Başgöz 2011: 1535-1547) besleyici ana damar olma vazifesini günümüze kadar sürdürmüştür. Bu anlamda Köprülü akademik disiplin farkları olmasına rağmen özellikle kültüre bakış ve halkı kavrayış noktasında Ziya Gökalp'le birebir örtüşmekte (Palabıyık 2005: 107) ve millî kimliğin halk kültürü üzerinden kurulacağı görüşünde birleşmekteydiler. Bununla birlikte Gökalp sosyoloji ve pedagoji alanında bu

unsurları işlerken Köprülü, milliyetçi prensiplerini takip etmiş ve onları edebiyat, tarih ve folklor çalışmalarına uygulamıştır. Çalışmalarının bilimsel boyutunun yanında okuyucu onu ideolojik niteliğinden dolayı da kolaylıkla tanımaktadır (Başgöz 2011: 1535-1547).

Folklorun batılı ülkeler tarafından sömürgelerini daha iyi kontrol edebilmek için kullanıldığının da farkında olan Köprülü, sömürgeci ülkeler, işgal ettikleri yerlerde nasıl bir idare tesis edeceklerini belirleyebilmek için öncelikle halkı tanıma yoluna gitmektedirler. Halk arasında uzun süre yaşayan sömürgeci ülkenin aydınları, ilgili toplumun tarihini, gelenek ve göreneklerini, inançlarını, edebiyat malzemelerini topluyor; böylece istila edilen toplum bütün boyutlarıyla tanınmış oluyordu. Köprülü, Rus hükümetlerinin Türkoloji çalışmalarına önem vermesini de aynı gerekçeye bağlamaktadır (Köprülü a.g.e.).

Bu kapsamda bir diğer husus ise Türk folklor araştırmacıları içerisinde yer alan folklor ve ideolojik tutum anlayışıdır. Bu kapsamda İlhan Başgöz; şahıslar bazında Gökalp, Köprülü, Fındıkoğlu, kurumsal anlamda Türk Ocakları, Halk Evleri ve diğer erken dönem Cumhuriyet kurumlarını ideolojik ve işlevsel olarak milli kimlik ve kültür politikalarını incelemesini eleştirir. Bu çizginin folkloru milli birlik ve bütünlüğü pekiştirmeye dönük amaçlar doğrultusunda kullanılması yaklaşımlarına karşı çıkarak ilk bilimsel çalışmaların Boratav tarafından başlatıldığını öne sürer (Başgöz 1972: 1542-1543). Ona göre, Köprülü “Türk halkının estetik ve sanat alanındaki

milli ruhunun ve milli tercihlerinin, halk edebiyatında ve folklorda bulunabildiğini ve araştırılabildiğini” ispatlamaya çalışmıştır.

Bununla birlikte Türkiye’de folklor çalışmalarına Oğuz’un “aynı hocanın öğrenci ve asistanı olmalarına rağmen Düşman Kardeşlere dönüşmüş” olarak ifade ettiği, özellikle masal ve mitoloji konusundaki çalışmalara ket vuran Hüseyin Nihal Atsız ve Pertev Naili Boratav arasındaki anlaşmazlıklar da olumsuz etki yapmıştır (2010: 36-45). Bu durum Türkiye’deki ideolojik tutum farklılığının folklor çalışmalarına ne şekilde yansdığı örneklenmektedir.

Folklor ve sosyal bilimlerin tamamı belli bir kültürel ve tarihsel bağlam içerisinde şekillendiğinden dolayı bir yanı sıra daima ideolojiktir denilebilir. Belli tarihsel kesitlerde -Hitler Almanya’sı ve Sovyet Rusya’da olduğu gibi- bu ideolojik işlev son derece yüzeysel ve politize bir tutumla uygulanmıştır. Batı Avrupa ve Amerika örneğinde “uygulamalı halkbilim” çalışmalarında da bu ideolojik işlev son derece dolayımılarak uygulanmış ve esas “politik işlev” başarılı bir biçimde örtülmüştür.

Avrupa’da ve daha sonra da Türkiye’de milliyet fikri zemininde ortaya çıkan folklor disiplini, süreç içinde boyut değiştirmiştir denilebilir (Ersoy 2012: 5-13). Ulus devletlerin inşası sürecinde önemli bir rol oynayan folklor çalışmaları (Öztürkmen 1998: Ramnarine 2007: 144-153), küreselleşme ve post-modern süreçle yine gündemden düşmeyip kültürel çeşitliliğin korunması, “kolonyalizm” sonrası toplumların aldıkları yeni kültürel

durumların anlaşılması bakımından en fazla malzemeyi sağlayan kültürel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Oğuz 2002: Özdemir 2011: 101-115). Öte yandan toplumların milletleşme süreçlerinde folklor araştırmalarından geniş ölçüde istifade edilir. Çağın teknolojik imkânlarından da faydalanmak suretiyle halk bilgisi ürünleri milletin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden işlenilerek “millî kültür”e yeni boyutlar kazandırılır. Böylece millet hayatında süreklilik de sağlanmış olur. Folklor bugün bir yandan “çağdaş millî kültür” oluşturma çabalarında kullanılırken, öte yandan da toplumlara yeni yaşam alanları açma çalışmalarında işe koşulmaktadır (Yıldırım 1994: 2-15). Folklor araştırmalarının Batı eksenli yeni ideolojik paradigması ise kültürel çeşitlilik, çoğulculuk ve entegrasyon olduğu gözlemlenmektedir.

Netice itibariyle folklor çalışmaları çeşitli badireler atlatsa da Türkiye’de de millî ruh ve kimlik zemininden beslenerek gelişimini sürdürmüştür. Osmanlı’nın son döneminden itibaren kendini tanıma ve yeni kimliğin inşası çabaları, folklor çalışmalarının da motivasyon kaynağı olmuştur denilebilir. Burada vurgulanmak istenen nokta, folklor çalışmalarının motivasyon kaynağı olarak milliyetçilikle arasındaki ilişkinin Batı’dan farklı olduğu gerçeğidir. Çünkü önce milliyetçilik ondan sonra da folklor çalışmaları, Batı’da Türkiye’de olduğundan ayrı olarak, farklı tarihi, sosyolojik, ekonomik ve siyasi gerçekler zemininde gelişim göstermiştir. Batı’da özellikle milletleşme süreciyle birlikte yeni coğrafyaların keşfi, ötekini tanıma ve

daha sonra da kendini tanıma eksenli çalışmalar, Batılı devletlerin milliyet şuuruyla doğrudan ilişkilidir. Bu milliyet şuuru kendi içerisinde tekâmüle uğrayarak Batı’nın hem keşfettiği yeni dünyada, hem kendi içerisinde hem de doğuda hükümlerlik kurma mücadelesine de dönüşmüştür. Batı’daki bu süreç beraberinde ekonomik genişlemeyi de getirmiştir. Bu durum da folklor çalışmalarına yön vermiş, birbirini tetikler hale getirmiştir.

Aynı sürecin Türkiye’deki seyirine bakıldığında, bir anlamda tam tersi bir işleyişin olduğu görülmektedir. Türk folkloru bilinci, Türkiye’de Osmanlı’nın dağılmaya başladığı dönemde ortaya çıkmış ve geniş Osmanlı coğrafyasından Anadolu’ya çekilirken bu bilinç artmıştır. Folklor çalışmalarını motive eden milliyetçilik anlayışı, yalnızca kendini tanıma aşamasında kalmıştır. Batı’daki gibi ötekine üstünlük kurma çabasına dönüşmemiş, içe dönük bir tanıma ve kimlik inşaat süreci ortaya çıkmıştır. Özellikle Atatürk’ün ölümünden sonra Türkiye’nin hızla Batı eksenli bir kültür ve dünya görüşüne savrulmasıyla yerelden evrensel folklerden yüksek estetik seviyeli kültür ve sanata uzanması öngörülen süreç kesintiye uğramıştır. Bu anlamda Türk kültürünün ve Türk milliyetçiliğinin çağın imkân ve potansiyellerine göre yeniden üretim ve yorumlanma süreci de tamamlanamamıştır.

Bugün gelinen noktada Batı’da milliyetçilikle folklor arasındaki ilişki organik bir bağ olmaktan çıkmışsa bile, sömürgecilik, milliyetçilik, kapı-

talizm ve küreselleşme kronolojisinin beslenen Batı eksenli kültür ekonomisi, dünyanın geri kalanına Batı folklorunun ortaya koyduğu verileri pazarlama noktasında üstüne düşeni fazlasıyla yapmaktadır. Ayrıca söz konusu çalışmalar, post-modern oryantal yaklaşımlarla, Batı'nın müdahale edeceği coğrafyalara yönelik siyasal stratejisini besleyen kültür stratejisine de dönüşmüş, çok kültürlülük, çok dillilik teorileri üzerinden postmodern sürecin etnik kimlikleri hareketlendirme ve ulus yapılarını tartışırma süreçlerinde de kullanılmaktadır. Batı'da süreç bu şekilde işlerken Türkiye'de folklor çalışmaları, folklorla milliyetçilik arasındaki bağ özelinde düşünüldüğünde Batı'daki gibi emperyal bir boyut kazanmadığı söylenebilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'de temel motivasyon aracı milliyetçilik olan Türk Dünyası folkloru çalışmaları bu bağlamda değerlendirilse bile yeterli olmamıştır. Türk lehçe ve şivelerinden metin aktarımı ve tanıtımı boyutunun ötesine geçilerek, belirlenen kültür stratejilerine uygun bilimsel, sanatsal ve medya eksenli çalışmalara dair bir planlamanın varlığı tartışma konusudur. Yeni yüzyılın eşiğinde Türkiye yeniden folklor-etnografya çalışmalarına yönelerek zaten doğal kültürel hinterlandı olan ve "Sovyet sonrası dönemde bir imkân olarak ortaya çıkan Türk dünyası gerçeğini" de dikkate alan yeni bir "kültürel envanter" çalışmasına girişmeli ve bu zemin üzerinde Türk Dünyasına yönelik kültür stratejilerini belirlemelidir. Söz konusu bu çalışmaların zemini disiplinler arası bir anlayışla ve dünya bilim çevresini3

çok yakın takip ederek nakli olmayan ama oralardan da haberdar olup kendine ait kuram ve kavramları oluşturarak yoluna devam etmek olmalıdır kanısındayız.

NOTLAR

- 1 Aslında bu durum günümüzde kendisini ekranlardan gösterse de gösterim olgusu yüzyıllar öncesinden bilinen bir durum, tarihin belki de yeniden tecrübesidir. Machievelli "Prens" kitabında prene "Toplumı iyi yönetmek ve yönlendirmek için gösterilerin çok iyi kullanılması gerektiğini" tavsiye eder. Günümüzde bu görevi medya üstlenmiştir. Popüler eğlence geçmişinin kökleri gösteriye uzanır. Savaş, din, spor ve kamu hayatının diğer alanları, yüzyıllar boyunca, gösterinin yayılması için verimli araziler olmuştur. Yeni multimedy ve bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle, tekno-gösteriler, en azından gelişmiş kapitalist ülkelerde, modern toplum ve kültürlerin sınırlarını ve yörüngesini kesin olarak değiştirirken, medya gösterisi de küreselleşmenin belirleyici özelliklerinden biri haline gelmiştir tüm bu gösterilerin temellerinde de Kültür kodları ve folklor ürünleri yer almıştır (Kellner 2010: 20).
- 2 Türkiye'deki folklor ve milliyetçilik konusundaki tartışmalardan biri de İlhan Başgöz tarafından Journal of American Folklore dergisinde yazılan notlara cevap veren Linda Degh ve Bawdy Jokes arasında yaşanır. "More about Politics and Folklore in Turkey" The Journal of American Folklore, Vol. 111, No. 442 (Autumn 1998), pp. 413-415. "Folklore and Politics in Turkey, Bawdy Jokes, and Linda Dégh." The Journal of American Folklore, Vol. 114, No. 451 (Winter 2001: pp. 68-69).
- 3 Umay Günay'ın danışmanlığında Milli Folklor dergisinde 1990'lı yıllarda itibaren yürütülen çeviri projesi kapsamında yayınlanan (Eker vd. 2003: IX), halk bilimini kuramsal anlamda ele alan ve Türkiye'de folklor araştırmaları tarihi içerisinde yeni bakış açılarının oluşmasına katkı sağlayan makalelere paralel olarak Türkiye'de halk bilimi araştırmalarına yeni yaklaşımlar da gelişmiştir. Bu kapsamda halk bilimini, bilimsel metodolojiyi kullanarak, Türk Dünyasına özgü terminolojiyle okuyan araştırmaların yapılması yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Artun, Erman. *Türk Halk Bilimi*. 7. Baskı. Adana: Karahan Kitabevi, 2001.
- Aydın, Kamil. "Hatalı Teşbihler: Milliyetçiliğin Batıdaki Batı'daki Algılanmış Biçimleri ve Türk Milliyetçiliği". *Türk Yurdu* Mart 2012, Cilt 32, Sayı 295.
- Başgöz, İlhan. "Türkiye'de Folklor Çalışmaları ve Milliyetçilik" (Çev. Serdar Uğurlu). *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/3 Summer 2011.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Castells, Manuel. *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür-İkinci Cilt: Kimliğin Gücü*. (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Çobanoğlu, Özkul. *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. 5. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Dorson, M. Richard. *Günümüz Folklor Kuramları*. (Çev. Selcan Gürçayır, Yeliz Özey), Ankara: Geleneksel Yayınları, 2006.
- Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913 - 1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Eker, Gülin Öğüt vd. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003.
- Ersoy, Ruhi. "Halkbilimi Çalışmalarının Gelişimine Paralel Olarak "Alan Araştırması" Kavramını Yeniden Düşünmek". *Millî Folklor*, Yaz 2012: 94.
- Karaca, Nuray. "Cumhuriyetin İnşasında Milliyetçilik". *Türk Yurdu Dergisi*, Mart 2012, Cilt 32, Sayı 295: 394-401.
- Kellner, Douglas. *Medya Gösterisi*. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları, 2010.
- Köprülü, Fuat. "Yeni Bir İlim: Halkiyat Folklore". *İkdam Gazetesi* 1914, Sayı: 6091 (Kannunisanı 1329/6 Şubat).
- Oğuz, M. Öcal. "Küreselleşme ve Ulusal Kalıt Kavramları Arasında Türk Halkbilimi". *Millî Folklor* 2001, Sayı: 50, s.5-8.
- Oğuz, M. Öcal. *Küreselleşme ve Uygulamalı Halkbilimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Oğuz, M. Öcal. *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?*. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2009.
- Oğuz, M. Öcal vd. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. 7. Baskı, Ankara: Grafiker Yay., 2010.
- Oğuz, M. Öcal. "Türkiye'de Mit ve Masal Çalışmaları veya Bir Olumsuzlama ve Tek-Tipleştirme Öyküsü". *Millî Folklor* 2010. Yıl 22, Sayı 85: 36-45.
- Özcan, Mustafa. "Batı'da ve Türkiye'de Milliyetçiliğin Değişen Anlamı ve Evrensel Bir Değer Olarak Milliyetçilik". *Türkiye ve Siyaset Dergisi*, Kasım-Aralık 2001.
- Özdemir, Nebi. "Edebiyat ve Ekonomi Kültürel Ekonomik Bir Alan Olarak Edebiyat". *Millî Folklor* 2011, 91 (Güz 2011): 101-115.
- Özdemir, Nebi. *Medya Kültür ve Edebiyat*. Ankara: Geleneksel Yay., 2008.
- _____. *Kültür Ekonomisi ve Yönetimi Seçki*. Ankara: Hacettepe Yay., 2012.
- Öztürkmen, Arzu. *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Palabıyık, Hanefi. *Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*. Ankara: Akçağ Yay., 2005.
- Ramnarine, Tina Kartina. (2007). "Finlandiya'da Milli Kimliğin Gelişi ve Folklor". (çev. Selcan Gülçayır) *Millî Folklor*, 74 (Yaz 2007):144-153.
- Ritzer, George. *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2011.
- Sait W., Adwerd. *Oryantalizm*. (çev. Nezh Uzel). İstanbul: İrfan Yay., 1998.
- Temur, Nezir. *Folklor ve İdeoloji Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan'da Folklor Politikaları ve Çalışmaları 1017-1958*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., 2011.
- Üçüncü, Kemal. "Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminden Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluş Sürecine Folklor Araştırmalarının İşlevi". *Perspectives on Ottoman Studies* 2008, s. 551-576.
- Yıldırım, Dursun. "Türkiye'de Folklor Araştırmalarının Gelişim Devreleri". *Millî Folklor* 1994, C. 3, S. 21.
- Yıldırım, Dursun. *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yay., 1998.